

LIISA MUSTANOJA
MICHAEL O'DELL

SUOMEN *d* JA *r* SOSIOFONEETTISESSA KENTÄSSÄ

uomessa *d* ja *r* liittyvät tiiviisti toisiinsa ainakin siinä mielessä, että suomeen kuuluu eri kielimuotoja ja murteita, jotka eroavat muun muassa siten, että toisissa (esim. Tampereen puhekielessä) käytetään *r*:ää siinä missä toisissa (esim. yleiskielessä) käytetään *d*:tä. Tähän seikkaan on kiinnitetty paljon huomiota paitsi niin sanotun tavallisen kansan keskuudessa esimerkiksi vitseissä (*Onks sulla lippuja myyrä?*) myös suomalaisesta puhekielestä tehdyissä tutkimuksissa. Toisin kuin jotkin muut kielimuotoja erottavat piirteet, suomen *d* ja *r* liittyvät kuitenkin yhteen myös itse ääntämyksen kannalta. Tavoitteemme tässä artikkelissa on valaista *d*:n ja *r*:n tilannetta hieman tarkemmin ja pohtia avaamamme näkökulman mahdollista antia variaationtutkimukselle.

d JA *r* ÄÄNTÄMYKSESSÄ

Perinteisen kuvauksen mukaan *d* on soinnillinen klusiili, eli sitä äännettäessä ääniväylään muodostuu kielen avulla täydellinen sulkeuma; *r* taas on soinnillinen tremulantti, eli siinä kielen kärki muodostaa aerodynamiikan avustuksella nopeassa tahdissa peräkkäisiä sulkeumia eli täryjä. Ääntöpaikaltaan molemmat yleensä luokitellaan samanlaisiksi (lähinnä alveolaarisiksi), mutta ääntötapa tuntuisi erottavan niitä hyvin kategorisesti.

Toisaalta on yleisesti tunnettua, että suomen yleiskielen *d*:n umpivaihe on usein erittäin lyhyt (esim. muihin klusiileihin verrattuna; Suomi 1980: 52):

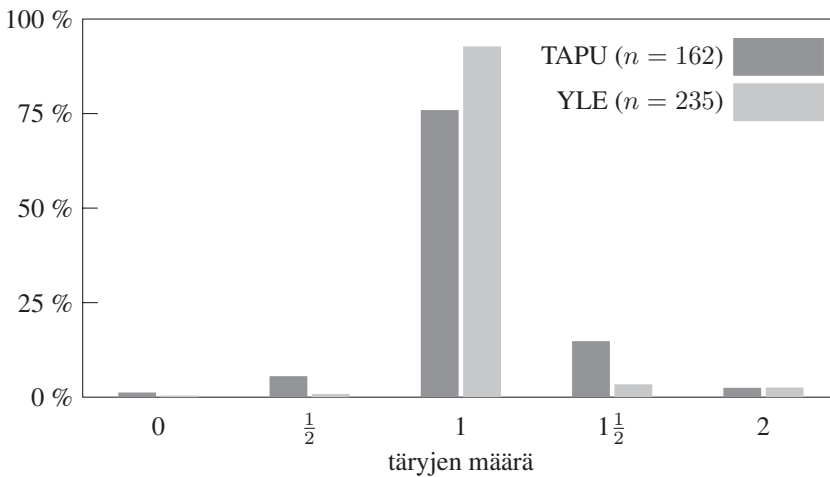
[– –] the very short duration of the Finnish /d/ seems to indicate that it is closer to a flap than a true stop.

Tiedetään myös, että suomen *r* ei ole aina täysi tremulantti. Ainakin joskus se ääntyy yksitäryisenä (eli siinä on vain yksi umpivaihe; Wiik 1981: 86):

Suomen yleiskielen tyypillisimpänä *r*-äänteenä pidetään sellaista tremulanttia, jonka aikana kieli muodostaa muutaman toisiaan seuraavan täydellisen sulkeuman hammasvalliin. [– –] Joskus *r*:ää äännettäessä kieli muodostaa kuitenkin ainoastaan yhden lyhyen sulkeuman.

TÄRYJEN MÄÄRÄ SUOMEN *r*:SSÄ

Kuinka usein suomen *r* sitten ääntyy yksitäryisenä (taikka puolitremlanttina)? Tätä selvittääksemme laskimme kokeeksi *r*-tapauksen täryjä ensiksi Tampereen puhekielen aineistosta (TAPU¹). Valitsimme vuoden 1997 aineistosta sattumanvaraisesti viisi keski-ikäistä puhujaa. Heiltä jokaiselta analysoimme kymmenen minuuttia puhetta noin tunnin mittaisen haastattelun keskivaiheelta, yhteensä siis 50 minuuttia puhetta. Kun laskimme tapaukset, joissa *r* esiintyi sanan sisällä vokaalienvälisessä asemassa, saimme kuvassa 1 esitettävät tulokset (tummanharmaat pylväät).

Kuva 1. Täryjen jakauma kahdessa aineistossa.

¹ 1970-luvulla neljässä yliopistossa (Helsinki, Turku, Jyväskylä ja Tampere) käynnistetyn Nykysuomalaisen puhekielen murros -hankkeen niin kutsuttu Tampereen osatutkimus: nauhoitteet on koottu 30 puhujalta, joita on haastateltu sekä vuonna 1977 että 1997.

Näyttää siltä, että ainakin näillä tamperelaisilla yksitäräinen r :n variantti on erittäin yleinen: niitä on noin 75 % vokaalienvälisistä tapauksista. Yksilökohtaiset tulokset ovat samansuuntaiset: pyöristettynä yksittäisten puhujien yksitäräisten tapausten osuudet ovat 79 %, 89 %, 88 %, 65 % ja 72 %. Yksitäräisten tapausten yleisyys saattaisi tietenkin olla pelkästään eräänlainen merkki tamperelaispuhetavasta tai tamperelaisten puhekielisyydestä. Tätä mahdollisuutta selvittääksemme valitsimme toisen, hyvin erityyppisen puheaineiston.

Toiseksi aineistoksi otimme FBC-1-puhekorpukselta¹ kaikki YLE Radio 1 -kanavan lähettämät sähköuutiset yhdeltä päivältä (11.11.2003, klo 10, 11, 14, 18, 19, 20, 21 ja 23). Päivän kahdeksasta lähetyksestä kertyi yhteensä vähän alle puoli tuntia puhetta. Tämä aineisto eroaa edellisestä ainakin siinä, että se on muodollisempaa, luettua tekstiä. Puhetempo on myös hiukan nopeampi, minkä huomaa muun muassa siitä, että mitattavia tapauksia tuli enemmän vajaassa 30 minuutissa (yht. 235) kuin edellisen aineiston 50 minuutissa (yht. 162). Lukijoista meillä ei ole tarkempaa tietoa, mutta äänten perusteella arvelemme, että kolmessa ensimmäisessä lähetyksessä on sama lukija, seuraavassa lähetyksessä (klo 18) eri lukija ja neljässä viimeisessä lähetyksessä kolmas lukija.

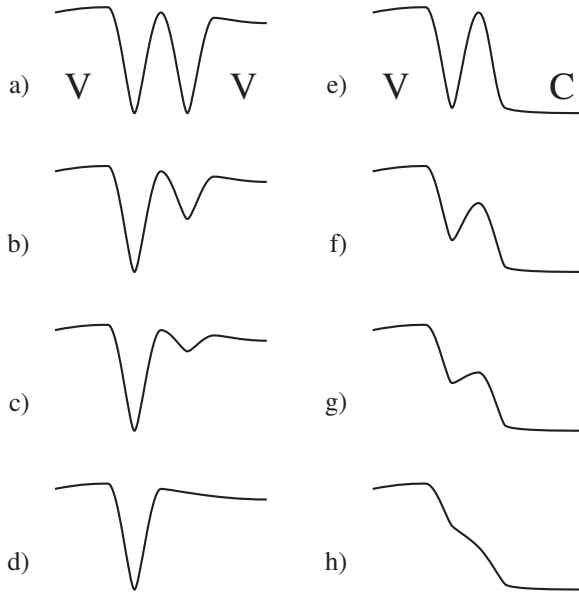
Sanansisäisten vokaalienvälisen r -tapausten osalta tulokset näkyvät niin ikään kuvassa 1 (vaaleanharmaat pylväät). Olemme varmuuden vuoksi ja vertailun helpottamiseksi jättäneet pois laskuista kaikki uutisissa esiintyvät vierasperäiset nimet (esim. *Kumaratunga*), jollaisia ei myöskään TAPU-aineistosta analysoiduissa katkelmissa ole. YLE-aineistossa yksitäräisten r :ien osuus vokaalien välissä on peräti vielä suurempi (noin 90 %) kuin TAPU-aineistossa. Tilanne on jokseenkin sama jokaisessa uutislähetyksessä. Yksitäräisten tapausten osuudet lähetyksittäin olivat 85 %, 93 %, 85 %, 100 %, 97 %, 93 %, 95 % ja 95 %. Näiden tulosten valossa ei tunnu liioittelulta väittää, että lyhyt r olisi suomessa *pääasiassa* yksitäräinen.

MONTAKO TÄRYÄ?

Kuvaan 1 merkityt täryn puolikkaat ($\frac{1}{2}$, $1\frac{1}{2}$) vaativat hieman selitystä. Näin merkitty täryluokka tarkoittaa, että mahdollinen lisätäry on hyvin epäselvä. Itse asiassa r :n täryjen laskeminen ei ole aina niin yksiselitteistä kuin saattaisi kuvitella. Havainnollistamme asiaa kuvassa 2, joka esittää kaavamaisesti mahdollisia intensiteettikäyriä erilaisissa r -ääntämyksissä sekä vokaalien välissä (vasemmalla) että vokaalin ja konsonantin välissä (oikealla).²

¹ *Suomalainen radio- ja TV-korpus 1*. Suomen Akatemian rahoituksella vuosina 2002–2004 Yleisradio Oy:n materiaalista koostaneet Teknillisen korkeakoulun Akustiikan ja äänenkäsittelytekniikan laboratorio, Teknillisen korkeakoulun Neuroverkkojen tutkimusyksikkö, Helsingin yliopiston fonetiikan laitos, Helsingin yliopiston suomen kielen laitos ja CSC – Tieteellinen laskenta Oy.

² Tässä käytämme intensiteettiä esimerkinomaisesti varianttien havainnollistamiseen. Monet muutkin akustiset piirteet voisivat tulla myös kysymykseen, esimerkiksi perustajuuden vaihtelut.

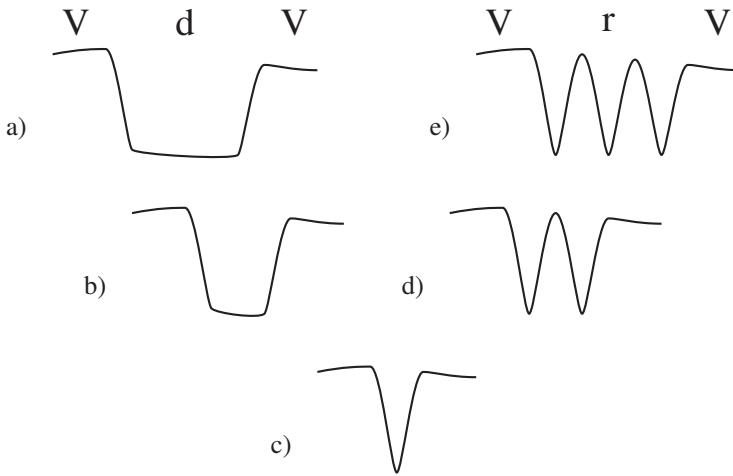

Kuva 2. Mahdollisia intensiteettikäyriä eri tremulanttitapauksissa.

Ilmeisissä tapauksissa intensiteettikäyrässä on selvä laakso jokaisen täryn kohdalla, kuten kuvissa 2 a (kaksi selvää täryä) ja 2 e (yksi selvä täry). Myös kuvassa 2 b on melko selvä tapaus, mutta kun seuraa sarjaa 2 a, b, c, d taikka 2 e, f, g, h, huomaa, että esimerkiksi yksitäryisen ja kaksitäryisen tremulantin välillä ei oikeastaan ole selvää rajaa, vaan kysymys on pikemminkin jatkumosta. Selvässä tapauksessa kieli siirtyy pois *r*:n artikulaatiopaikasta samalla hetkellä, kun ilmavirta on muutenkin avaamassa *r*:n sulkeumaa. Voi kuitenkin käydä niinkin, että *r*:n loppu ja kielen pois siirtyminen osuvat hetkeen, jolloin uusi täry on vasta muodostumassa ilmavirran vaikutuksesta. Tällöin viimeinen täry jää vajaaksi. Toisin sanoen *r*:n kesto voi aiheuttaa sen, ettei mukaan enää mahdu kokonaista täryä.

d:N JA *r*:N JATKUMO — *d*:N JA *r*:N OPPOSITIO

Myös ero *d*:n ja *r*:n välillä kokonaisuudessaan on luonteeltaan jatkumo vailla selviä kategoriarajoja. Havainnollistamme tilannetta kuvassa 3 näkyvällä intensiteettikäyräsarjalla.

Kuva 3. Mahdollisia intensiteettikäyriä *d*:ssä ja *r*:ssä.

Jos konsonantti on kestoaltaan tarpeeksi pitkä, klusiilin ja tremulantin ero on toki verraten selvä. Näin on esimerkiksi kuvan 3 kohdassa a verrattuna kohtaan e. Konsonantin lyhentyessä *d*:n umpivaihe tietenkin lyhentyy, ja vastaavasti *r*:n täryjen määrä vähenee (vrt. 3 b ja d). Kun konsonantit lyhenevät tarpeeksi, löytyy lopulta yhtymäkohta, jonka voi tulkita yhtä hyvin lyhyeksi klusiiliksi kuin yksitäräiseksi (puoli)tremulantiksi (3 c).

Tämä jatkumoluonne täytyy ottaa huomioon myös silloin, kun arvioidaan *d*:n ja *r*:n oppositiota sekä yleiskielessä että muissa puhekielen muodoissa. Kun oppositiossa olevat äänteet toteutuvat saman jatkumon eri kohdissa, on tyypillistä, että niiden jakaumissa esiintyy ainakin jonkin verran päällekkäisyyttä. Vaikka tämä tarkoittaa, että sama ääntämys voisi edustaa eri foneemeja, kieli myös sietää jonkin verran tämän kaltaista päällekkäisyyttä, koska kielen redundanssi tyypillisesti mahdollistaa merkityksen ymmärtämisen. Suomen *d*:n ja *r*:n jakaumissa edellä kuvattua päällekkäisyyttä on todennäköisesti paljon, kun ottaa huomioon, että *r* on usein yksitäräinen ja *d* on yleensä erittäin lyhyt.

d:N JA *r*:N KENTTÄ VARIAATIONTUTKIMUKSESSA

TAUSTAA

Mitä edellä esitetty sitten voisi tarkoittaa käytännön tutkimuksen kannalta? Otamme seuraavassa esimerkiksi suomalaisen dialektologian ja variaationtutkimuksen. Näiden alojen tutkimuksessa *d*:n ja *r*:n kentällä on omanlaisensa, vakiintunut asema.

Yleiskielen *d*:n vastineita tai *t*:n heikon asteen vastineita — tai miksi niitä kulloinkin on päätetty kutsua — on käsitelty paljon kieleemme alueellista, sosiaalista ja tilanteista variaatiota tutkittaessa. Piirteellä on keskeinen asema suomen murteiden äänneopillisissa tutkimuksissa (esim. Laurosela 1913; Ikola 1925; Virtaranta 1946). Sitten se pääsi mukaan muun muassa jokaiseen 1970- ja 1980-lukujen taitteessa toteutettuun Nykysuomalaisen puhekielen murros -hankkeen osatutkimukseen (Mielikäinen 1980; Suojanen

1985; Jonninen-Niilekselä 1982a; Paunonen 1995 [1982]). Viimeaikaisina esimerkkeinä voi taas mainita Tommi Kurjen (2005) ja Hanna Lappalaisen (2004) sosiolingvistiset väitöskirjat sekä Marjatta Palanderin yksilön kielen seuraututkimuksen (2005), joissa kaikissa kirjakielessä esiintyvän *d:n* puhekieliset variantit ovat yhtenä tutkittavana piirteenä.

Piirteellä on nähty ja nähdään edelleen olevan merkitystä niin yhteisön kuin yksilönkin tasolla. Kirjakielissä esiintyvän *d:n* puhekielisen ääntämyksen, siis sen, sanotaanko vaikkapa *pidän*, *pirän* vai *pijän*, on havaittu olevan yksi keskeinen yhtäältä murteita ja toisaalta yksittäisiä puhujia määrittävä ilmiö. Samoin esimerkiksi diftongien avartuminen tai inessiivin päätteet on todettu tällaisiksi kielenilmiöiksi. Karkeasti luokitellen jako on sellainen, että yleiskielessä on kirjakielen tavoin *d*, kun taas länsimurteiden alueella käytössä ovat *r* ja aikaisemmin jopa *l*, ja itämurteiden alueella vallalla ovat katomuodot.³ Tietysti yhden yksittäisen ihmisen puheessa nämä variantit ilmenevät eri tavoin, vaikka samalla murrealueella liikuttaisiinkin.

Yleensä murteen- ja variaation tutkimuksissa tarkastelussa ovat kyseisen kielenpiirteen pääpainollisen tavun jälkeiset tapaukset, historialliset dentaalispirantin jälkeläiset. Piirteen sisäinen jaottelu voi periaatteessa olla vaikka kuinka tarkkaa, mutta yleisin tapa lienee erottaa toisistaan vokaalien väliset tapaukset niin, että edeltävän vokaalin pituus (esim. *saada*, *saara*, *saaha*) tai lyhyys (esim. *pidän*, *pirän*, *pijän*) ratkaisee jaon. Tämän lisäksi käsittelyyn on erikseen tapana ottaa *h:n* jälkeiset tapaukset (esim. *kahden*, *kahren*, *kahen*). Toisinaan tutkimusta laajennetaan näistä historiallisista tapauksista vielä slangisanoihin, erisnimiin ja myöhäisiin lainoihin. Sillä siinä missä ihminen sanoo *kahden* tai *kahren*, hän voi myös sanoa *radio* tai *rario*. Olipa rajaus mikä hyvänsä, litteraatioesimerkeissä esiintyy melkoinen varianttien joukko: kato ($\emptyset$), *j*, *v*, *h*, *t*, *d*, δ ja *r*.

Jätämme nyt kuitenkin viisi ensin listattua varianttia eli katomuodot ja yksinäis-*t:n* syrjään, sillä tämän kirjoituksen tarkoituksena on nimenomaan tarkastella *d:n* ja *r:n* sosiofoneettista kenttää, joka tutkimuksissa tyypillisesti rajataan kolmeen osaan (ks. esim. Jonninen-Niilekselä 1982b: 121; Kurki 2005: 93; Nahkola ja Saanilahti 2001: 41; Nuolijärvi 1986: 99).⁴ Kirjoituksemme alkuosassa kuvailimme jo suomen *d:tä* ja *r:ää*, mutta mikä kentän kolmas merkki δ oikeastaan on ja millaista äännettä sillä tutkimuksissa kuvataan?

ONGELMALLINEN δ

Symbolia δ^5 on käytetty eräänlaisen *d:tä* tai *r:ää* muistuttavan, suomessa esiintyvän äänne-merkinä jo 1800-luvulla (Aminoff 1871: 238): »Kauhajoella tavataan tuo omituinen

³ Jako on karkea myös siinä mielessä, että monien kielenpiirteiden edustusten perusteella olisi kahden alueen sijaan mielekäästä puhua kolmesta tai jopa neljästä suomen kielen päämurrealueesta. Kahtiajako länsi- ja itämurteisiin on — esimerkiksi juuri *t:n* heikon asteen vastineiden kohdalla — pikemminkin kielihistoriallinen kuin nykyedustukseen perustuva. (Ks. esim. Paunonen 2006.)

⁴ Tutkimuksissa δ -varianttia ei aina tarkastella erikseen, vaan se niputetaan yhteen *r:n* (muttei koskaan *d:n*) kanssa. Kuitenkin $\delta:n$ olemassaolo aineistossa ja samalla *d:n* ja *r:n* kentässä siis todetaan.

⁵ Käsittelemme tämän merkin käyttöä suomalais-ugrilaisen tarkekirjoituksen (SUT) perinteessä. Selvyyden vuoksi todettakoon, että samaa merkkiä käytetään myös kansainvälisessä foneettisessa transkriptiossa (IPA), mutta eri merkityksessä. IPA:ssa [ð] tarkoittaa dentaalista spiranttia eli samaa kuin SUT:ssa δ . SUT:n δ -merkkiä vastaa parhaiten IPA:n merkki [r], josta Iivonen, Sovijärvi ja Aulanko (1990) käyttävät nimitystä napausäänne.

(Lapinkielessäkin löytyvä) r:hän ja l:hän samalla kertaa vivahtava aspireerattu *d* ääni, jonka kirjoittamme *ð*». E. N. Setälä (1890: 29) määritteli tällä symbolilla merkittyä äännettä sanoin: »Lyhyesti *ð* on semmoinen tremulantti, jonka värähdyksien luku on supistunut yhteen ainoaan.» Finisch-ugrische Forschungenin ensimmäisessä numerossa hän ilmaisi asian näin (Setälä 1901: 38): »alveolarer tremulant mit e i n e m schlag». Setälän mukaan kyseessä on siis yksiselitteisesti alveolaarinen tremulantti, jossa on yksi lyönti eli täry. Vuonna 1953 Sovijärvi ja Peltola suomalais-ugrilaisen tarkekirjoituksen esityksessään taas luokittelivat äänteen puolitremlantiksi ja tarkensivat luokitusta vuoden 1961 kolmannesta painoksesta alkaen yksitäreiseksi puolitremlantiksi (Sovijärvi ja Peltola 1953: 6–7, 1961: 6–7).⁶ Myöhemmin Terho Itkonen (1973: 26) määritteli merkin hieman edellisiä laajemmin näin: se on »erikoislaatuinen spirantin ja tremulantin välimuoto, 'heikkotäryinen' *ð*, joka on oppositiossa samojen murteiden *r*:ään nähden». Opposition vaatimus on mielenkiintoinen, ja palaammekin siihen kohta. Ensin kuitenkin on syytä selvittää, miten merkkiä todellisuudessa, selitysten takana käytetään. Millaista äännettä sillä tutkimuksissa merkitään?

Periaatteessa voisi olettaa, että merkinä *ð* on puhtaan foneettinen, siis todellakin esimerkiksi yksitäreisyydestä kertova. Merkinän kriteerinä pitäisi tällöin olla, että äännettäessä tapahtuu yksi ja vain yksi tarpeeksi lyhyt sulkeuma. Kuitenkin kuvio 1 osoitti selvästi, että valtaosa esimerkiksi vokaalienvälisistä tremulanteista on yksitäreisiä. Merkin *ð* pitäisi siis olla hyvin yleinen tutkimusaineistoina käytettävissä litteraatioissa, niin tremulantilta kuulostavissa *d*:n vastinetapauksissa (esim. *saada*) kuin muidenkin, alkuperäisten tremulanttien (esim. *puudo*) yhteydessä. Näin asia ei kuitenkaan käytännössä ole, vaan tremulantin merkinä näyttäisi useimmiten olevan litteraatioissa *r*. Luokittelun ydin lienee siis jossakin muualla, sillä vaikuttaa siltä, että hyvin usein yksitäreinenkin tremulantti kuullaan ihan tavallisena *r*:nä ja myös merkitään sellaiseksi.

Todennäköisempää onkin, että merkki *ð* ei ole puhtaan foneettinen vaan jonkinlainen epävarman havainnon kuvastaja: jos äänne — jossa todennäköisesti on vain yksi sulkeuma (vrt. kuvaan 3) — ei kuulosta oikein selvästi *d*:ltä tai *r*:ltä, se merkitään *ð*:ksi. Seuraavaksi voi tietysti kysyä, miksi näin tehdään. Yleensähan SU-transkriptiossa epävarmasti kuultu äänne tai sanan osa merkitään sulkujen sisään eikä suinkaan omalla merkkillään. Tosin näissä tremulanttitapauksissa epävarmuuden ei tarvitse johtua nauhan kohinasta tai puhujan takeltelusta vaan yksinkertaisesti siitä vaikeudesta, joka kohdataan aina, kun jatkumoa yritetään jakaa luokkiin.

Tuki käytössä olevalle selvärajaiselle merkitsemisperinteelle löytyy kielihistoriasta, dentaalispirantin kehityksen tremulantiksi kun on katsottu kulkeneen murteisamme juuri *ð*:n kautta (ks. esim. Setälä 1890–1891: 29, 31). *ð*, *r* ja *d* on näin historiallisestikin nähty selvästi erilaisiksi ja samalla tietysti toisistaan erotettaviksi äännteiksi.

ð:ksi tulkittaneen yleisesti ne yksitäreiset äännteet, joissa sulkeumavaihe on melko pitkä eli intensiteettikäyrän piirtämä kuoppa on suhteellisen loivareunainen. Koska pitkään aikaan tavallisen fennistin ulottuvilla ei ollut foneettisia mittauksia mahdollistavia ohjelmia, »normaalin *r*:n» yksitäreisyyteen ei pystytty niin helposti kiinnittämään huo-

⁶ Käsitteenä *yksitäreinen puolitremlantti* tuntuu ehkä hieman redundantilta. Vuodesta 1961 Sovijärvellä ja Peltolalla puolitremlantti kuitenkin kattaa myös »täryttömät» tapaukset (lähinnä puolivokaali eli approksimantti *ɹ*), mikä selittää termin määrittely.

miota. Vallalle jäi oikeastaan harha, jonka mukaan epäselvät tai puolinaisemmilta tai pehmeämmiltä kuulostavat tapaukset olisivat yksitärjyisiä (niin kuin ne yleensä ovatkin) ja selvän *r*-mäiset väistämättä monitärjyisiä (mikä taas ei läheskään aina pidä paikkaansa). Intuitiiviset korvan kriteerit raportoidaan tutkimuksissa ikään kuin liiaksi karkeistaen vastaamaan fennististä käsitystä selvästi sulkeuman pituuden tai sulkeumien määrän mukaan erotettavista kolmesta äänneestä *d*, *r* ja *ð*. Oikein terhakan monitärjyistä äännettä tuskin kovin helposti merkitään *ð*:ksi. Sen sijaan se, mikä yksisulkeumainen äänne (vrt. kuvan 3 kohtia b ja c) lopulta merkitään *r*:ksi, mikä *d*:ksi ja mikä *ð*:ksi, lienee hyvinkin tutkija- ja kontekstikohtaista.

Litteroinnissa on aina kyse tutkija-kuulijan tulkinnasta, joka ei mitenkään voi olla objektiivinen ja vapaa aiemmista kokemuksista ja tietämyksestä. Emme tarkoita, että tähänastinen tremulanttitutkimus olisi jotenkin virheellistä. Tutkijan korva voi olla hyvin tarkka ja harjaantunut ja litteroinnin kriteeristö pysyä muuttumattomana läpi laajan tutkimusaineiston. Sen sijaan varauksellisesti tulisi suhtautua eri tutkijoiden tekemien litteraatioiden suoraan keskinäiseen vertailuun. Näissä tapauksissa *d*:n ja *r*:n kentän jaottelussa saattaa olla suuriakin vain ja ainoastaan tutkijoiden tulkinnoista — ei siis lainkaan puhujien ääntämyksestä — johtuvia eroja.

Vaikka kyse ei olisi eri henkilöiden litteroimien aineistojen vertailusta, tutkijan korvan harjaantuneisuudessa itsessään piilee kompastuskivi. Terho Itkonen (1973: 27) sivua seuraavassa lainauksessa tätä ongelmakohtaa:

[– –] jotkut muistiinpanijat ovat ilmeisesti harjoittaneet liikadifferentiointia merkitsemällä *ð:n jatkajaksi *ð*:n sellaisissakin murteissa, joista /*ð*/:n ja /*r*/:n oppositio puuttuu (sijalla on vain yksi tremulanttifoneemi /*r*/, jolla on vapaasti vaihtelevia heikompi- ja vahvempitärjyisiä variantteja).

Ydin on siis se, että puhujan kannalta äänne on sama, mutta litteroija tekee kokonaisuutta huomioimatta keinotekoisen opposition sen perusteella, että kyseessä on dentaalispirantin perillinen. Erojen etsimiseen ja löytämiseen kannustaa luonnollisesti tutkimusasetelma: juuri variaatio, olkoon se kuinka pienivaihteista hyvänsä, kiinnostaa murteen- ja variaationtutkijaa ja näyttää hänestä merkityksekkäältä.

Itkosen mainitsemien liikadifferentioinnin toinen puoli on, että koska kerran tutkija näkee kaksi historiallisesti erilaista systeemiä, hän todellakin tekee tutkimuksessaan selvän eron niiden välille. Poikkeuksetta eronteko tapahtuu niin, että käsittelyyn otetaan monella tapaa tutkijoiden mielestä kiinnostavat ja tärkeät dentaalispirantin jälkeläiset. Käsittelyn ulkopuolelle taas jätetään alkuperäiset »varioimattomat» *r*-tapaukset, kuten vaikka *puuro*, *tarkka* tai *vihreä*. Niille ei anneta muuta mahdollisuutta kuin olla *r*. Tosiasiassa myös näissä alkuperäisissä tapauksissa on variaatiota, kuten esimerkiksi kuvasta 1 voi havaita.

Varioimattomuuden oletus tutkimusasetelmissa syntyy siitä, että kirjakielessämme näissä kohdin ei ole koskaan *d* vaan aina *r*. Puheessa variaatiota kuitenkin on laskelmiemme mukaan hyvin *d*:mäisestä yksisulkeumaisesta äänneestä aina kaksi- tai jopa useampitärjyiseen selvään tremulanttiin. Voipa vielä todeta, että yhtä lailla kuin dentaalispirantin perillisissä, myös alkuperäisissä tapauksissa on jopa eri murteita tai tiettyntyyppisiä puhujia erottavaa variaatiota (ks. esim. Mustanoja ja O'Dell 2004).

Entä sitten, jos näitä kahdenlaisia tapauksia, siis dentaalispirantin jälkeläisiä ja alkuperäisiä *r*-tapauksia, käsitelläänkin erillään? Entä mitä haittaa siitä voisi olla, että jälkim-

▷

mäinen ryhmä jätetään useimmissa tutkimuksissa kokonaan käsittelemättä? Onhan aivan perusteltua tarkastella tietyissä murteissa esimerkiksi diftongien avartumista mutta jättää diftongien redusoituminen saman tutkimuksen ulkopuolelle. *d*:n ja *r*:n sosiofoneettisen kentän ollessa kyseessä tilanne on kuitenkin hieman toinen. Olemme edellä osoittaneet, että esimerkiksi vokaalien välissä tremulantti on useimmiten yksitäryinen. Jos yleiskielen *d*:n vastineita tarkastellaan vastaisuudessakin, litteroinnin apuvälineiden kehittyessä,⁷ ilman tätä ymmärrystä, voi käydä niin, että *r*:mäisyyden kriteerit *d*:n vastineissa eivät ole suhteessa muuhun puheeseen.

Toisin sanoen dentaalispirantin perillisiltä saatetaan vaatia jopa liikoja täryjen suhteen, mikäli kriteeristö otetaan foneettiseksi vain niiden kohdalla: Jotta äännettä merkitään litteraatioissa *d*:n vastinetapauksessa *r*:llä, sen pitää olla vähintään kaksitäryinen, sillä yksitäryiselle tremulantille on oma merkkinsä, *ð*. Jos sitten tutkimuksessa luokitellaan niin, että *d* on yleiskieltä, *ð* jonkinlaista puhujan takeltelua tai *d*:n tavoittelua (ks. esim. Jonninen-Niilekselä 1982b: 123) ja vasta monitäryinen *r* jotakin murrettä, murteellisuudelle on loppujen lopuksi melko kovat vaatimukset. Muualla *r*:ksi pääsee lähes poikkeuksetta yksitäryinenkin äänne (joka siis korvakuulolta tuntuu usein kunnan tremulantilta), mutta *d*:n vastineen pitää murteelliseksi päästäkseen olla suorastaan *r*:mäisempi kuin *r* on yleensä. Miksi *d*:n vastineena olevassa tremulantissa pitäisi olla enemmän täryjä kuin alkuperäisessä tremulantissa? Looginen vastaus on, että ei tietenkään pitäisi. Vaatimukset kuitenkin vinoutuvat helposti, jos osa *d*:n ja *r*:n kentästä jätetään tutkimuksen ulkopuolelle. Saattaa käydä niin, että *d*:n vastineilta vaaditaan liikaa ja samalla alkuperäisten *r*:ien luonnollinen variaatio häivytetään.

LOPUKSI

Olemme edellä hahmottaneet *d*:n ja *r*:n sosiofoneettista kenttää yleensä ja variaation-tutkimuksen näkökulmasta erityisesti. Äänityksen ja litteroinnin apuvälineiden kehityttyä nykyisen kaltaisiksi, foneettisen analyysin mahdollistaviksi, tutkijat ovat saapuneet tienristeykseen. Tutkijan tarkan ja harjaantuneen korvan lisäksi tarjolla on entistä helpompia menetelmiä esimerkiksi täryjen lukumäärän määrittämiseen. Yhtäältä äänneiden analysointi tulee helpommaksi, toisaalta mukaan astuu korvan antaman kuvan ja intensiteettikäyrän piirtämisen viivan mahdollinen ristiriita, joka äärimmillään kulminoituu kahden eri litterointisysteemin käyttöön samassa aineistossa: *d*:n vastineet analysoidaan tarkoin ja nimetään täryluvun mukaan, alkuperäiset *r*-tapaukset sijoitetaan automaattisesti *r*:iksi ja niiden variaatio suljetaan kokonaiskuvan ulkopuolelle.

Ohjeita tulevien tutkimusten varalle voisi antaa kaksi:

1. Kokonaiskuvan tarkasteleminen on tärkeää. *d*:n ja *r*:n sosiofoneettisen kentän niin kuin monen muunkin ilmiön identiteetti rakentuu juuri suhteittensa avulla. Kahden systeemin (*d*:n vastineiden ja alkuperäisten tremulanttien) periaatetta ei tarvitsisi enää välttämättä ylläpitää, vaan systeemien yhtenevyyden tai jopa yhdistämisen

⁷ Viittaamme tällä esimerkiksi puheanalyysiohjelma Praatin käytön lisääntymiseen. Praat muun muassa mahdollistaa melko vaivattoman intensiteettikäyrien piirtämisen.

mahdollisuuden tarkastelu voisi olla uusi, kiintoisa ja hedelmällinen tutkimuskohde. Historia toki edelleen auttaa ja ohjaa tutkijaa — mutta ei pakota häntä.

2. Ilmiöiden jatkumoluonnetta ei kannata ehdoin tahdoin häivyttää. Nykyiset Praatin kaltaiset apuvälineet mahdollistavat esimerkiksi täryjen määrän analysoinnin entistä tarkemmin. Joskus täryjä voi olla yksi, joskus kaksi ja joskus puolitoista — eikä viimeisessä tapauksessa ole kovin mielekäästä ainakaan vielä litterointivaiheessa käyttää energiaa sen pohtimiseen, tulisiko äänne sijoittaa yksitäryisten vai monitäryisten luokkaan. Jatkumoluonteentä parempi esilletuonti vaatinee myös osittaista litterointimerkistön uudistamista. Toivottavaa olisi, että yhteneväinen käytäntö löytyisi niin, että tutkijat edelleen voisivat lukea ja hyödyntää toisten tekemiä litteraatteja.

Ensimmäinen askel tulevaisuuden tremulanttitutkimuksessa voisi kuitenkin olla sen pohtiminen, tekeekö maallikko eron erilaisten tremulanttien välille, siis jakaako ei-lingvisti *r*-äänteet lingvistin tavoin kahtia ja keskittykö hän esimerkiksi murteentunnistustestissä enemmän *d*:n vastinetapauksiin kuin muihin *r*:iin. Joitakin viitteitä siitä, että *r*-ääntämys todella olisi myös alkuperäisissä tapauksissa murteita erottava tekijä, olemme jo saaneet aiemmassa tutkimuksessamme (Mustanoja ja O'Dell 2004).

LÄHTEET

- AMINOFF, T. G. 1871: Tutkimus Etelä-Pohjanmaan kielimurteesta. – *Suomi* II (9) s. 235–302.
- IVONEN, ANTTI – SOVIJÄRVI, ANTTI – AULANKO, REIJO 1990: *Foneettisen kirjoituksen kehitys ja nykytila*. Helsingin yliopiston fonetiikan laitoksen monisteita 16. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- IKOLA, NIILLO 1925: *Ala-Satakunnan murteen äännehistoria I: Descendentti esitys myöhäiskantasuomalaisten konsonanttien kehityksestä*. Annales Universitatis Fennicae Aboensis, sarja B, osa III, n:o 1. Turku.
- ITKONEN, TERHO 1973: Suomen murteiden transkription yksinkertaistamisesta. – Lauri Posti & Terho Itkonen (toim.), *FU-transkription yksinkertaistaminen* s. 19–31. Castrenianumin toimitteita 7. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- JONNINEN-NIILEKSELÄ, KAIJA (toim.) 1982a: *Tampereen puhekieli tutkimuskohteena*. Folia Fennistica & Linguistica 6. Tampere: Tampereen yliopisto.
- JONNINEN-NIILEKSELÄ, KAIJA 1982b: Eräitä äänne- ja muoto-opillisia piirteitä. – Kaija Jonninen-Niilekselä (toim.), *Tampereen puhekieli tutkimuskohteena*. Folia Fennistica & Linguistica 6, s. 121–160. Tampere: Tampereen yliopisto.
- KURKI, TOMMI 2005: *Yksilön ja ryhmän kielen reaaliaikainen muuttuminen: Kielenmuutosten seuraamisesta ja niiden tarkastelussa käytettävistä menetelmistä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1036. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LAPPALAINEN, HANNA 2004: *Variaatio ja sen funktiot: Erään sosiaalisen verkoston jäsenten kielellisen variaation ja vuorovaikutuksen tarkastelua*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 964. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

▷

- LAUROSELA, JUSSI 1913: *Äännehistoriallinen tutkimus Etelä-Pohjanmaan murteesta I. Konsonantit*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- MIELIKÄINEN, AILA (toim.) 1980: *Nykysuomalaisen puhekielen murros. Jyväskylän osatutkimus*. Jyväskylän yliopiston suomen kielen ja viestinnän laitoksen julkaisuja 20. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- MUSTANOJA, LIISA – O'DELL, MICHAEL 2004: Tremulantin ääntämys tamperelaisittain. – T. Seppänen, K. Suomi & J. Toivanen (toim.), *Fonetiikan päivät 2004 / The Phonetics Symposium 2004* s. 21–25. Oulu: MediaTeam Oulu ja Oulun yliopiston suomen kielen, informaatiotutkimuksen ja logopedian laitos.
- NAHKOLA, KARI – SAANILAHTI, MARJA 2001: *Kymmenen vuotta myöhemmin. Seuruututkimus kielenmuutosten etenemisestä yksilön kielessä ja puheyhteisössä*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 68. Turku: Turun yliopisto.
- NUOLIJÄRVI, PIIRKKO 1986: *Kolmannen sukupolven kieli. Helsinkiin muuttaneiden suurten ikäluokkien eteläpohjalaisten ja pohjoissavolaisten kielellinen sopeutuminen*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 436. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PALANDER, MARJATTA 2005: *Lapsuudesta keski-ikään: Seuruututkimus itäsavolaisen yksilömurteen kehityksestä*. Suomi 191. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PAUNONEN, HEIKKI 1995 [1982]: *Suomen kieli Helsingissä. Huomioita Helsingin puhekielen historiallisesta taustasta ja nykyvariaatiosta*. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- 2006: Lounaismurteiden asema suomen murteiden ryhmytyksessä. – Taru Nordlund, Tiina Onikki-Rantajääskö & Toni Suutari (toim.), *Kohtauspaikkana kieli. Näkökulmia persoonaan, muutoksiin ja valintoihin*. s. 249–268. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1078. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- SETÄLÄ, E. N. 1890–91: *Yhteissuomalainen äännehistoria I–II: Konsonantit*. Helsinki.
- 1901: Über die transskription der finnisch-ugrischen sprachen: Historik und vorschläge. – *Finnisch-ugrische Forschungen* I (1) s. 15–52.
- SOVIJÄRVI, ANTTI – PELTOLA, REIJO 1953 [3. painos 1961]: *Suomalais-ugrilainen tarkekirjoitus*. Helsingin yliopiston fonetiikan laitoksen julkaisuja 9. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- SUOJANEN, M. K. (toim.) 1985: *Mitä Turussa puhutaan? Raportti Turun puhekielen tutkimuksesta*. Turun puhekielen projektin julkaisuja 3. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 23. Turku: Turun yliopisto.
- SUOMI, KARI 1980: *Voicing in English and Finnish stops: A typological comparison with an interlanguage study of the two languages in contact*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 10. Turku: University of Turku.
- WIIK, KALEVI 1981: *Fonetiikan perusteet*. Helsinki: WSOY.
- VIRTARANTA, PERTTI 1946: *Länsiyläsatakuntalaisten murteiden äännehistoria I. Konsonantit*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 230. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

A SOCIOPHONETIC PERSPECTIVE ON *d* AND *r*
IN FINNISH

Numerous studies have discussed and analysed a wide range of phonological and morphological features in Finnish, and these features have become well-established within Finnish dialectology and sociolinguistics. Among these features are the 'variants corresponding to the weak grade of *t*', or in slightly broader terms the 'variants corresponding to the *d* of standard Finnish'. In the speech of a single individual or of a group of speakers the variants of this feature can include *r* and the voiced tap ∂ (IPA *r*) in addition to *d*.

The classification of this dialect feature is not straightforward, however, despite its apparent simplicity. In reality, the different variants are part of a continuum, and attempts to draw boundaries between them are likely to be inconsistent and somewhat artificial. It is also interesting that in Fennistic research the *r* variant, for example, has scarcely been studied in any other capacity than as the dental spirant's successor defined in historical linguistics. Where it has been presumed that the *r* has no variant, i.e. where there is an 'original' trill, the practice has always been to use an *r* in transcription.

Using two different speech corpora, the writers counted the number of vibration cycles occurring in cases corresponding to original trills in intervocalic position, and found that a single tap was very common. Indeed, the vast majority — as much as 90 % — of the cases analysed were of this type. It appears that in transcriptions, and thus in the research made on the basis of such transcriptions, a dual approach has been adopted: in the case of successors to the historical dental spirant, the domain of *d* and *r* has been subject to detailed treatment, whereas in the case of original trills no scope has been left for the possibility of variation — even where variation among speakers or groups of speakers is evident.

The writers examine the domain of *d* and *r* in its entirety as a physiological and social phenomenon. The subject is discussed from the perspective of phonetics research and research on language variation. The article also considers how different perspectives can be brought together to produce results that are of greater use in linguistic research. ■

Yhteystiedot (addressess):
Kieli- ja käännytieteiden laitos
33014 Tampereen yliopisto
Sähköposti: *liisa.mustanoja@uta.fi*
michael.odell@uta.fi